

משני עברי החומה

על שני מספרים ישראלים כותבי ערבית

ששון סומך

לפני כשלוש שנים הופיע בירושלים חיבור ביבליוגרפי מקיף (בהוצאת "יד בן צבי"), שבו סקר העורך (ש' מורה) ספרים וכתבים אחרים שנתחברו ערבית בידי סופרים יהודים בדורות האחרונים. עם יציאתם המורגית של יהודי ערב מארצות אלה תמה, לכאורה, גם פרשת הספרות היהודית-ערבית והריהי כולה, כמדומה, נחלת העבר ועניין להיסטוריונים לענות בו. כיעל-יכו, רוב רובם של יהודי המזרח הערבי חיים כיום בישראל, וחלקם — בארצות אירופה ואמריקה. הללו הסתגלו ללשונות הסביבה החדשה, וחלקם החלו כותבים בהן.

אולם המציאות שונה במקצת. מסתבר שלא כל יוצאי ארצות-ערב, גם לא כל אלה מביניהם החיים בארץ, פנו עורף מניה וביה ללשון אמם ולשפת תרבותם הראשונה. הנה, דרך משל, בשנה שחלפה, היא שנת 1976, הופיעו בארץ מספר לא מבוטל של ספרים ערביים שנכתבו בידי מחברים יהודים דווקא. בין השאר נתפרסמו ספרי שירה וספרי מחקר בנושאים כלליים וערביים (כגון: ספרו של ד"ר ישראל בן-זאב על **עצב אל-אחבאר**, יהודי שנתאסלם בימי הנביא מוחמד; וכגון ספרו של יעקב יהושע על העיתונות הערבית בארץ בתקופה העות'מאנית, ועוד). אולם תופעה מעניינת אף יותר היא הופעתן של יצירות-ספרות מקוריות בתחום הסיפורת, הכתובות ערבית בידי סופרים ישראלים.

ברשימה זו רצוני לתהות בקצרה על שניים מספרים אלה, ספרים הראויים לתשומת-לב לא רק בשל היותם "בלתי צפויים", אלא גם — ובעיקר — בזכות ערכם הספרותי.

שלום דרויש: ביצת התרנגול

שלום דרויש הינו סופר ותיק. שעלה מעיראק בראשית שנות החמישים יחד עם מרביתה של יהדות בבל, ומאז עובד הוא כמשפטן בחיפה ובצפון דארץ. דרויש, כיום בן 60 לערך, היה

סופר ידוע בעתו בארץ הולדתו, מעמדי התווך של הפרווה המודרנית בעיראק. סיפוריו הופיעו לראשונה בשנות השלושים בכתבי-עת ובעיתונים עיראקיים שונים, ובשנת 1941 יצא בבגדאד קובץ סיפוריו הראשון, "בני-חורין ועבדים". בשנת 1948 הופיע קובץ נוסף, "קומץ יצורים". בשני ספרים אלה כינס דרויש סיפורים קצרים שרקעם — התברה הכללית היהודית בבגדאד ובעיר-השדה שבמרכז עיראק. הוא תיאר בסגנון ריאליסטי, ובהור מור לא-מעט, תמונות שונות מהווי דלת-העם והפקידות הנמוכה. רקעם האוטו-ביוגרפי למחצה של רבים מסיפוריו לא בא, בדרך כלל, על חשבון רמתם האמנותית, כפי שאירע לרבים מתלוצצי המספרים הערבים בדורות האחרונים. בין מבקרי הספרות בעיראק ומחוצה לה נחשבו סיפורים אלה לסימן דרך בולט בהתפתחות הו'אנר הזה בארץ הנהריים. הסופר הלבנוני הנודע סהייל אדרס, עורך הירחון הביירוטי "אל-אדאב", פרסם בשנת 1953 פרקים מעבודת-דוקטור שכתב בסורבון שבפאריס, ובהם ניתח בפרוטרוט את תרומתו של דרויש לספרות העיראקית, ולמען האמת — הציגו כאחד הסופרים העיראקיים המקוריים ביותר במחצית הראשונה של מאה זו. גם מבקרים וחוקרים עיראקיים, שכתבו לאחר עלייתו של הסופר לישראל, לא התעלמו מכתביו של דרויש.

אולם מאז עלה שלום דרויש ארצה פרש כמעט כליל מהחיים הספרותיים. כמוהו כרבים מהמשכילים שעלו ארצה באותם ימים, שקע משך שנים ארוכות בטרדות פרנסה והתאקלמות, ועמל לרכישת שפה חדשה. יתר-על-כן, בראשית שנות ה-50 דלה היתה הפעילות הספרותית בלשון הערבית בארץ (הסופרים הערביים הוותיקים לא נותרו בארץ, החדשים — טרם צמחו), וסופר יהודי הכותב ערבית חש עצמו מבודד בידוד כפול ומכופל. במשך שנים כתב דרויש ביומון "אלי-יום" רשימות על הווי בתי המשפט, אך סיפורים של ממש לא הירבה לפרסם; וגם כשהופיע סיפור חדש מפרי עטו — רקעו הווי לרוב עיראקי או יהודי-עיראקי. המציאות הישראלית נותרה, ככל הנראה, מחוץ לסיפוריו. עתה, כעבור חצי-יובל-שנים ומעלה מיום עלייתו לארץ, פרסם דרויש קובץ סיפורים חדש הנושא את השם "ביצת התרנגול" (הוצאת "אלי-שרק", ירושלים, 1976; 86 עמ'). בקובץ דק-גו זה שישה סיפורים, שרובם משקפים את חיי היהודים בעיראק, וניבט מהם (אף ביתר-ישאת מבעבר) אותו מרכיב אוטו-ביוגרפי מוסתר קמעא, שאיפיון את יצירתו המוקדמת של הסופר.

למען הדיוק, הסיפור הראשון בקובץ ("מחוג השעון טובב") כלל אינו מעלה הווי יהודי, וגיבורו עיראקי-מוסלמי למהדרין. זהו האג' סעיד, עשיר מודק המסרב להסתגל לתנאי החיים המחדרניים, המחניקים לדידו, ועורג אל מיקצב החיים הפאטריא-רכאלי שהורגל בו כל ימי חייו. אחדים מן הסיפורים מציגים דמויות ורסיסי-הווי מחיי יהודי בגדאד וסביביה. בדרך כלל קשה לו לקורא לקבוע, אם סיפורים אלה נכתבו בעיראק או בארץ. אמנם, בשניים מהסיפורים מופיעים יהודים עיראקיים

לאחר עלייתם ארצה, אך בשניהם מהוה ישראל אך תוליה אחרונה בשרשרת העלילה, ועיקר של הסיפור מתנהל בבגדאד דווקא.

הסיפור האחרון, "כף הקלע" הוא לדעתי, המשובח בסיפורי הקובץ מבחינת עיצובו האמנותי, ומעניין במיוחד באשר להווי המשתקף מתוכו.. זהו סיפור שמתפקדים בו יהודים ומוסלמים בעיראק, יצורים המסתבכים בסבך טראגי למדי. אך זהו מתח בין-עדתי במהותו וקשה לראותו כקרע לאומי. גיבורת הסיפור, יפהפייה יהודית, שבצעירותה גרמה לקרב בין בעלה לבין שכן מוסלמי שאהבה אהבה עזה, מופיעה בסוף הסיפור כשהיא חייה חיי גיוון באחת המעברות של שנות ה-50.

קובץ סיפורים זה מהוה הפתעה נעימה לקוראי-משכבר של שלום דרויש, וביניהם כותב שורות אלה, שהצטערו על היעלמו של הסופר מנוף הספרות שלוש עשרות שנים. אך, כאמור, יקשה לראות את הסיפורים שכונסו בספר בהקשר הספרות הישראלית, או זו הערבית-ישראלית, שכן הצד הישראלי שולי עד מאוד ועיקר הקרחון משוקע בהווייתה של גלות בבל.

יצחק בר-משה: חומות ירושלים

שונה בתכלית השוני מקרהו של יצחק בר-משה. סופר זה, שאף הוא עלה מעיראק זמן קצר לאחר קום המדינה, צעיר הוא בהרבה מדרויש, ובעיראק לא נודע כסופר, גם אם התגודד בחוגי האינ-טליגנציה הצעירה בעיר הולדתו בגדאד. מאז עלייתו לישראל עסק בר-משה בעיתונות ובשירותים הערביים, ולמחרת מלחמת ששת-הימים, כשנסוד העיתון היומי החדש בלשון הערבית "אל-אנבא", נבחר בר-משה לשמש עורכו הראשי.

במשך שנים לא נודע בר-משה כמחבר סיפורים או חומר בלטרסטי אחר. אולם בראשית שנות ה-70 מופיע הוא לפתע ובמלוא קומתו בעולמה של ספרות, וסיפוריו הקצרים פורצים אל תוך העיתונות המקומית כמעין המתגבר. בשנת 1972 מופיע קובץ סיפוריו הראשון, "מאחורי הגדר", ובשנת 1974 — שני קבצים נוספים "הדב הלבן" ו"רחול הגשם". רוב הסיפורים שבקבצים אלה נושאים אופי אבסטרקטי-משהו, קפקאיי-כלשהו הגם שאין בהם שקיעה אל תוך האבסורד או אל נבכי תת-ההכרה. הגיבורים אינם מוגדרים דיים, בדרך כלל, לא מבחינת זהותם הלאומית ולא באשר לקרקע צמיחתם; אולם ברקע הסיפורים האפופים תמיד ערפל של עצבות קיומית, ניכר לעיתים המשקע הערבי-ישראלי ולעיתים — הגופים היהודיים-ערביים של בגדאד.

בשנת 1975 פירסם בר-משה ספר עב-כרס, בערבית אף הוא, מעין זכרונות מבגדאד, ובעיקר מהתקופה שקדמה לעליית הקיבוץ היהודי עתיק-היומין לארץ, ובו תיאור באורח פרגמנטי ומפורט

בעת-ובעונה אחת, המאבקים הלבטים שנתלו לעלייה זו, האווי-רה הפוליטית — הרדיפות-על-צוואר — ששררה בעיראק. ספר זה, "יצירת עיראק", עורר מייד עם הופעתו הדים רבים בארץ, ושמעו הגיע אף לארצות ערב ולארצות המערב (ור' הביקורת שנסבה עליו לאחרונה במוסף הספרותי של הטיימס הלונדוני), ובימים אלה הופיע בתרגום עברי, ובוודאי עוד נשמע על אודותיו.

כאמור, רקעם של סיפוריו המוקדמים של הסופר אינו מעוגן במובהק במציאות פיזית קונקרטית. לעיתים קרובות מחפש הקורא את רישומו של העימות הישראלי-ערבי על גיבוריו וגיבורותיו של בר-משה, ומוצאו אך בירכתיים. יש אשר תמהו, אם אין הסופר, השקוע בחיי יום-יומו בשאלה הישראלית-ערבית, מעלים עין במתכוון מנושא רגיש וכאוב כל-כך. אולם קובץ סיפוריו האחרון "חומות ירושלים", שהופיע אשתקד, מבטל במחית יד את כל ה"חשדות" האלה. שכן, עניין לנו בספר זה עם שרשרת פרשיות מחיי היהודים והערבים של ירושלים, וליתר דיוק —

יצחק בר-משה ושלוש זרויש.

עם המפגש הפתאומי ביניהם בעקבות מלחמת ששת-הימים. בקובץ זה, "חומות ירושלים" (הוצאת "אל-שרק", ירושלים 1976; עמ' 176), אחד עשר סיפורים, ובעשרה מהם עולה במלוא חריפותו מפגש-גורלות זה. (הסיפור האחד-עשר מספר על מפגשו של יהודי-ירושלמי עם הוויי הרוזי).

כבר הסיפור הראשון מביטנו הישר אל לב המערבולת הנוראה. גיבור הסיפור הזה "הקללה הראשונה", הינו פידאי בנו של פידאי, שבא מכוח עצמו ובדחף פנימי עצום, להילחם בישראל הכובשת. הוא נתפס ונחקר בידי שלטונות הביטחון על מעשיו ומעשי חברי-ילגשק. תוך כדי כך מתנהג דרשיח "פרטי" בינו לבין אחד מחוקריו, המתעניין, מחוץ לשעות ה"עבודה", בפסיכולוגיה

של הפידאי הזה.

בסיפור השני — חייל ישראלי המתבקש, למחרת המלחמה, ליטול עמו מכתב ולהניחו בתיבת דאר "ישראלית", משום שהדאר בנית-לחם סגור, ולמבקש, ערבי מקומי, קרובים בחו"ל הדואגים לשלומו. החייל מקבל על עצמו את השליחות, אולם מצפונו וחוש-הביטחון שבו מייסרים אותו ונוטעים במוחו שאלות משאלות שונות. לבסוף גובר בו חוש הסולידאריות האנושית; הוא דואג שהמכתב יישלח לתעודתו, וזאת דווקא לאחר שנודע לו שאחיו שלו נהרג במלחמה.

שני סיפורים אלה מהווים מעין "מידגם מקרי" ועם זאת מייצג לעולם הנפרש לפנינו בסיפוריו האחרונים של בר-משה: חוסר-הבנה תהומית בין שני עמים; רגש אנושי חם לגבי המנוצח במלחמה; לבטים קשים, שלעיתים מזכירים את סיפוריו המוקדמים של יוהר, דווקא מצידו של המנוצח, הנתון לא פחות מהמנוצח בסבך טראגי.

סיפורים אחדים (כגון "אחמד הרופא") מפנים את הזרקור אל תוך נפשם של ערביי ירושלים המזרחית, כאשר המפגש עם שכניהם היהודיים הופך למקור מכאובים, לבטים ואף משברים נפשיים ותכרתיים חמורים. גיבורת הסיפור "משרדו של עו"ד אנואר", העובדת כפועלת בצד המערבי של העיר, עזבת את בעלה ואת מקום עבודתה, משום שהבעל האיץ בה לחדול מן העבודה "אצל היהודים", ודרש ממנה במפגיע לעבוד כפקידה במשרד מכרו העו"ד. האשה ההרה, מודעת לעובדה, שהעו"ד אינו רוצה בה כפקידה בלבד, ומסרבת להישמע לבעלה, ובכך מביאתו לידי התנהגות גסה שבעקבותיה נמלטת היא, כאמור. הבעל יוצא לחפש את האשה אך אינו מעלה דבר, והדיכאון סוגר עליו מכל עבר.

אל התעכבתי כאן אלא על מעט-מזער מן המצוי בספר, אך דומני שדי בהן בדוגמאות אלה לרמוז לתימאטיקה המעניינת שבסיפורי בר-משה החדשים, ולהדגים את התמחדותו החזיתית עם "לב העניין". ככל הסיפורים ניכרת בקיאותו הרבה בארצם ורבעם של שכנינו הפלסטינאים (אך לעיתים מוצגים הם מנקודת ראות ישראלית מדי, לטעמי); ובה בעת — רוב הישראלים המופיעים בסיפורים הריהם דמויות חיוביות, ובדרך כלל הצדק הבסיסי לצידם, גם אם ישנם טענות מוצדקות לצד שכנגד).

סגנונו הספרותי של בר-משה הולם יפה את האווירה הקחרת שבה מתקיימות הסיטואציות של סיפוריו; ולצורך עיצוב נפשם הפנימית של הגיבורים משתמש הוא תכופות בדרשיח פנימי המזכיר לעיתים את סגנונה של נטאלי סארוט, דרשיח פנימי זה מתערבב ומשתלב עם הדיאלוגים החיצוניים, ויש אשר דווקא השתזרותם של שני טיפוסים דרשיח אלה מבליטה ומחזקת את מוטיב פער-העולמות, ויוצרת אווירת דמדומים נוגה.

כרי, שהערות מרפרפות אלה על ספרו האחרון של בר-משה רחוקות מלשקף את מלוא החוויה המצפה לקוראיו

